



TANZİMAT'IN İLANI SIRASINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE ESKİ ESER POLİTİKASI (1839-1868)

ANCIENT ARTIFACT POLICY IN THE OTTOMAN STATE DURING THE DECLARATION OF TANZİMAT (1839-1868)

Prof. Dr. Ali SÖNMEZ

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çanakkale/Türkiye,

ORCID ID: 0000-0001-7405-5280

Cite As: Sönmez, A. (2021). "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası (1839-1868)", International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, (Issn:2630-631X) 7(52): 2942-2953.

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde eski eserlerin toplanması ve kaçakçılıkla ilgili ilk ciddi düzenlemeler bürokrat aydın grubun öncülüğünde 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı sonrasında başlatılmıştır. Zira yaklaşık bir asırdır Osmanlı Devleti'nin Batı ile olan ilişkilerinde Avrupa'yı yakından tanıma fırsatı bulmaya başlayan Osmanlı bürokratları, Yunan-Roma eserlerinin Avrupa'nın kültürel değerleri açısından sahip olduğu önemin farkına varmıştır. Osmanlı topraklarından çıkarılan tarihi eserlere 19. yüzyıldan itibaren Avrupalıların artan ilgisi ve bu ilginin giderek dış siyasetin önemli bir aracı haline gelmeye başlaması da, Tanzimat sonrasında Osmanlı bürokratlarının yeni düzenlemeler yapmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti, 1840'tan itibaren eski eser politikasını, bir yandan zaten sahibi olduğu Yunan-Roma eserlerini kadim dünyanın kültürel mirasçıları olduklarını savunan uluslar kulübüne girmek, diğer taraftan ise Osmanlı toprağında ortaya çıkarılan arkeolojik eserleri Osmanlı mirasına dâhil etmek olarak benimseyecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Müzesi, Müze-i Hümayûn, Ahmet Fethi Paşa, Eski Eser, Âsâr-ı Atıka

ABSTRACT

The first Ottoman attempts to collect and to preserve the antiquities began after the proclamation of the Tanzimat in 1839. Thanks to the westernization and the modernization of the Empire, the Ottoman statemen became aware of the importance of the antiquities which were sought after by the western governments for their new museums. After 1840, the presence of large number of western adventurers and smugglers who were after the antiquities necessitated new regulations and legislations to protect the cultural heritage of the Empire. The new regulations and laws concerning the antiquities and founding new museums were surely intended to show that the reformed empire was part of the modern European world.

Key Words: Ottoman Museum, Müze-i Hümayûn, Ahmet Fethi Paşa, Ancient Artifact, Âsâr-ı Atıka

1. GİRİŞ

Tanzimat döneminde başlayan Batılılaşma hareketinin ilk yansımalarından birisi, eski eserlerin toplanmaya başlaması ve organizasyonu olmuştur. Öncelikli hedef, Avrupa'da olduğu gibi, taşradan eserlerin toplanarak, merkezde büyük bir müzenin kurulmasıdır. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nde müzeciliğin başlangıcı, ilgili literatürde Tophane Müşiri Ahmet Fethi Paşa'nın 1846 yılında Müze kurma girişimine dayandırılrsa da¹ esasen ilk adım Tanzimat Fermanı'nın hemen sonrasında, 1840'da atılmıştır. Buna göre, eski silah ve eserlerin toplandığı ve Tanzimat'ın ilanından beri Harbiye Anbarı olarak anılan Darü'l-Esliha'nın (Aya İrini Kilisesi) içerisinde, Avrupa'da olduğu gibi bir müze oluşturulması düşünülmüş, hatta kurulması tasarlanan müzede sergilenmek üzere ülke genelinde bulunan veya çıkarılan eski eserlerin İstanbul'a bildirilmesi gerektiğine dair valiliklere talimatlar da gönderilmiştir. Ancak talimatnamede eski eser kapsamı içine nelerin dâhil edileceğinin belirtilmemesi karmaşaya ve şikâyetlerin artmasına neden olması üzerine, vilayetlere 4 Mart 1840'da gönderilen yazıda, *yeraltından çıkarılan taş kapaklar, üzeri yazılı sandık şeklinde olan mezarlar ve her türlü antikaların* eski eser olarak tanımladığı ve bu tür eserlere rastlayan veya bulanların derhal İstanbul'a bilgi vermeleri istenmiştir (Türkseven, 2010: 27; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maarif (C.MF), 5/221, 4 Mart 1840). Böylece Harbiye Anbarı'nda, eski silahların yanında küçük bir eski eser koleksiyonu yerini almış,² ancak bu koleksiyonun teşhiri ve asıl düzenlemesi, 1846 yılında Ahmet Fethi Paşa'nın çabalarıyla gerçekleşmiştir (Servet-i Fünûn, 1319: 338; Vahid, 1330: 10; Kâmil Su, 1965: 7; Remzi Oğuz Arık, 1953: 1).

¹ Nitekim Servet-i Fünûn dergisindeki *Osmanlı Müzesinin Süret-i Tesisi* isimli makalesinde Düyûn-u Umumiye Mektupçusu Vahid, müzenin kurulmasıyla ilgili gelişmeyi, Sultan Abdülmecid'in Yalova seyahati sırasında yaşanan bir hadiseye bağlamaktadır. Buna göre; bir gün Abdülmecid Yalova'dayken yaldızlı birçok taşlara tesadüf eder. Bunların ne olduğunu soran zaman taşların üzerinde Kral Konstantin'in nâmı muharrer bulunduğu kendisine söylenir. Bunun üzerine Sultan, *böyle büyük bir hükümdarın nâmını taşıyan şeylerin yerlerde yatması doğru değildir* diyerek taşların toplanıp İstanbul'a getirir. O zaman Tophâne Nâzırı olan Damat Fethi Ahmet Paşa, bu taşları muhafaza ederek eskiden esliha deposu olan Ayasofya Camiinin yanındaki binaya naklettirir ve orada ilk müzeyi vücuda getirir (Vahid, 1326: 347-348).

² Harbiye Anbarı'nın 1846 yılında müze olarak düzenlenmesi çalışmaları esnasında, daha önce böyle bir müzenin kurulması için girişimlere başlandığı ve hali hazırda küçük bir eski eser koleksiyonunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır (BOA, İrâde Dâhiliye (İ.DH), 6662, 17 Kasım 1846).

2. ÂSÂR-I ATİKA POLİTİKASINDA DEĞİŞİM: MÜZE-İ HÜMÂYÜN'A DOĞRU İKİLİ KOLEKSİYON MECMÂ-İ ESLİHÂ-İ ATİKA VE MECMÂ-İ ÂSÂR-I ATİKA (1846)

Rodoslu Hafız Ahmet Ağa'nın oğlu olan ve Enderun'da eğitim alan Ahmet Fethi Paşa (1801-1851), asker olarak uzun yıllar görev yapmasının yanı sıra, Viyana, Paris ve Londra'da elçilik görevlerinde bulunmuş (Öz, 1948: 2; Eyice, 1985: 1596; Ogan, 1946: 3) ve 10 Ağustos 1845'te Tophane Müşirliğine getirilmiştir (Mehmed Süreyya, 1996: 522; Ahmed Lûtfî Efendi, 1999: 1198). Batı dünyasını yakından tanınmasının getirdiği avantaja, 1840 yılından beri Harbiye Anbarı'nda kurulmaya çalışılan müzeyi Avrupa'daki benzerleri gibi yeni baştan tanzim etmek isteyen Fethi Paşa, 11 Şubat 1846'da Sadârete yazdığı tezkirede, Avrupa'da eski eserlerin toplanması ve müzeciliğin önemine değinmiştir. Harbiye Anbarı'nda birkaç adet eski eserin bulunduğu bahseden Fethi Paşa, burasının müze olarak düzenlenmesini ve ülke genelinde toplanacak eserlerin müze koleksiyonuna dâhil edilmesini istemiştir. Yapılan değerlendirmeler neticesinde Fethi Paşa'nın bu önerisinin kabul edilmesi üzerine de yeni düzenlemeler, 15 Şubat 1846 da çıkan irâde ile yürürlüğe konulmuştur (BOA, İrâde Mesâil-i Mühimme (İ.MSM), 17/387, Lef 2, 15 Şubat 1846; Türkseven, 2010: 28).

Çalışmalarına süratle başlayan Ahmet Fethi Paşa, ilk olarak Harbiye Anbarı'nı ikiye bölerek koleksiyonları bu bölmelere yerleştirir. Bu bölümlerden birincisi eski silahların sergilendiği ve daha sonra askeri müze olarak düzenlenecek olan Mecmâ-i Esliha-i Atıka; ikinci bölüme ise 1869'da Müze-i Hümâyün adı verilecek olan ve Yunan ve Bizans dönemine ait eserlerin bulunduğu Mecmâ-i Âsâr-ı Atıka ismi verilir (Muşmal-Gümüş, 2021, 27). Ancak bu düzenleme, bugünkü anlamda bir müze olmaktan ziyade, bir müze deposu görünümündedir ve anlaşılan halkın ziyaretine açılması da henüz düşünülmemektedir (Öz, 1948: 7-8; Su, 1965: 7.) Daha önce bir araya getirilen nesnelere olduğu gibi, bu yeni koleksiyonların da başlıca izleyicileri, padişah ve seçkin konukları olmuştur. Osmanlı arşivine yansıyan az sayıda belgeye göre, aralarında Avusturya (BOA, Hâriciye Mektûbî Kalemi (HR.MKT), 139/16, 15 Mart 1856), İngiltere (BOA, HR.MKT, 198/64, 21 Temmuz 1857), Rusya (BOA, HR.MKT, 234/68, 12 Nisan 1858), Amerika (BOA, HR.MKT, 238/33, 18 Mayıs 1858), Yunanistan (BOA, HR.MKT, 287/24, 14 Mayıs 1859) ve Prusya'nın da (BOA, HR.MKT, 288/96, 23 Mayıs 1859) bulunduğu pek çok devlet, kendi tebaasından önemli şahsiyetlerin bu ikili koleksiyonu gezebilmeleri için Hâriciye Nezâreti vasıtasıyla izin istemiştir. Bu konuklardan biri olan ve Kasım-Aralık 1850'de İstanbul'a gelen Gustave Flaubert kaleme aldığı eserinde, *Aya İrini Kilisesindeki Eski Cephanelik* başlığıyla eski silahların bulunduğu sergi salonunu şu sözlerle anlatmaktadır (Flaubert, 1925: 248; Shaw, 2004: 47):

“Silahlar için ayrılmış, kubbeli güzel bir oda, tonozlu, güzel bir salon...kötü durumdaki basit tüfek mekanizmaları; üst katta, paha biçilmez eski silahlar, kakmalı Pers miğferleri, silah kılıfları, çok büyük iki elle tutulan Norman karguları... Sağ tarafta, Mehmet'in kılıcı, balina kemiği gibi büyük ve esnek... ve yeşil deri kaplı kını; benim dışımda herkes bu kılıcı alıp havada savurdu. Bize bunlardan başka, padişahlar tarafından fethedilen kentlerin camekânlarda saklanan anahtarlarını da gösterdiler... Geçmişe ait bütün muhteşem ve ağır silahlar...”

İlk müzeyi görenlerden biri de tanınmış Fransız yazarı ve sanat eleştirmeni Theophile Gautier'dir. 1852 yılında İstanbul'a gelen Gautier, *Constantinople* isimli eserinde, eski eserlerin bulunduğu Mecmâ-i Âsâr-ı Atıka bölümünden bahseder (Eyice, 1985: 1597):

“Bir ilerleme gösteren, dikkate değer bir özellik de, Harbiye Anbarı yapılan ve sarayın müstemilâtından olan eski Aya İrini Kilisesi'nin önündeki avluda çeşitli antik eşyanın toplanmış olmasıdır; bunlar heykel başları, gövdeleri, kabartmalar, kitabeler, lahitler olup, bir Bizans müzesinin nüvesini teşkil ederler. Her günkü yeni buluntuların katılmasıyla bu koleksiyon hayli ilgi çekici olabilir. Kilisenin yanında, Yunan haçlarıyla bezenmiş porfir taşından iki veya üç lahit herhalde evvelde imparator ve imparatoriçelerin cesetlerini muhafaza ediyordu. Kurulmuş kapaklarından yoksun bu lahitlere biriken göğün yağmur sularını, kuşlar sevinçli ötüşleriyle içmeye geliyorlardı.”

Osmanlı açısından koleksiyonu ziyarete gelenlerin sadece bu eserleri değil, İmparatorluk başkentinin sahip olduğu Yunan ve Bizans mirasını görmeleri de arzu edilmekteydi. Bizans mirasına ait kiliselerin, anıt sütunların görünür hale gelmesi, İstanbul'un fethini kamusal bellekte canlı tutmaya yardımcı olacak sembolik birer araç olarak düşünülmekteydi (Akyürek, 2011: 151). Bu konudaki çalışmalar da ilk müzecilik faaliyetleri gibi, 1840 yılından itibaren başlatılmıştı. İronik olmakla birlikte, imparatorluk başkentindeki eski eserlere ilişkin düzenlemelerde Osmanlı yöneticilerinin rahat hareket etmesini sağlayan unsurlardan birisi yangınlardı. İstanbul'un ahşap konut dokusu kentin tarihi boyunca tehlike oluşturmuştu. 1840'tan sonra yangınları önlemek üzere köklü çözüm arayışları, kent tasarımında yeni bir anlayışa yol açarken (Çelik, 1998: 45), Yunan ve Bizans mirasına ait eski eserler de bu bağlamda yeniden düzenleme kapsamına alındı.

Örneğin Çemberlitaş ile ilgili Tanzimat sonrası ilk tamir faaliyeti, İstanbul'un tanık olduğu en büyük felaketlerden biri olan Hocapaşa yangını sonrası hayata geçirildi.³ Hocapaşa'da 5 Eylül 1865 günü saat beş civarında başlayan yangın, kısa sürede Çiftesaraylar, Cağaloğlu, Sedefçiler, Sultanahmet Meydanı, Kadırga, Kumkapı, Nişanca ve Çiftegelinleri yakıp yıkmıştı (Tasvir-i Efkâr, Sayı: 328, 8 Eylül 1865; Takvim-i Vekâyi, Sayı: 815, 16 Eylül 1865; Kuzucu, 1999: 696). Bu felaketin ardından İstanbul'un en yoğun yapılaşmış ve en varlıklı kesiminin geleneksel yapısına, yapılaşma özelliklerine ve kentsel kimliğine yönelik ilk kapsamlı müdahaleler dizisi başlatılmış (Tanyeli, 2004: 505); 1869 yılına kadar Ayasofya ve Beyazıt meydanlarının düzenlenmesi, Mercan ve Fincancılar yokuşları ile Sultanhamam ve Bahçekapı semtlerinin modern bir görünüme kavuşturulması ve Beyazıt-Aksaray yolunun hizmete sokulması gibi birçok başarılı çalışmanın altına imza atılmıştı (Kuzucu, 1999: 696). Bu çalışmaların en önemli sonuçlarından birisi de, Divanyolu caddesinin genişletilmesi sırasında anıtların etrafının açılarak ön plana çıkartılmasıydı. Nitekim bu iş için görevlendirilen İtalyan Mimar Giovanni Battista Barborini'nin yaptığı çalışma sonrasında Çemberlitaş,⁴ etrafını saran evlerden temizlenerek sütunun çevresinde üçgen biçiminde küçük bir alan açıldı (Çelik, 1998: 49-50).

Özellikle yabancı konukların yoğun olarak ilgi gösterdiği Sultan Ahmet Meydanının düzenlenmesi faaliyetlerine de bu dönemde hız verildi. Sultan Ahmet Meydanı'ndaki en önemli anıtlardan olan Burmalı Sütun ve Dikilitaş'ın etrafı temizlenerek demir parmaklıklar konulurken, Ayasofya da hızlı bir şekilde tamir ve düzenleme faaliyeti kapsamına alındı. Sultan Abdülmecit 1847'de kapsamlı tamir emri verdiğinde Ayasofya, İstanbul'a gelen ziyaretçilerin dikkatini çekecek kadar kötü bir durumdaydı. 1847'de İsviçreli Fossati kardeşlere verilen tamir işini Abdülmecit bizzat takip etmiş ve sürecin tamamlanması anısına Paris'te, hâkimiyet sembolü olarak düşündüğü, bir tarafı kendi tuğrası diğer tarafında ise Ayasofya Camiinin görüntüsü olan bir madalyon yaptırmıştı (Finkel, 2012: 405).⁵

İstanbul'a gelen ziyaretçiler öncelikle başkentin sahip olduğu bu yeni kimliği görüyor ve ardından Harbiye Anbarı'ndaki koleksiyona ulaşıyorlardı. Burada ise onları, müzenin iç avlusunda yer alan Bizans lahitleri karşılamaktaydı. Lahitler, bir yandan Bizans yöneticilerinin fiziksel ölümünü temsil ederken, diğer taraftan da Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisinden önceki kültürler üzerinde hak iddia edişindeki askeri ve kültürel süreçleri görsel olarak anlatıyordu (Shaw, 2004: 93).

Ancak bu ilk müze denemesi 1869 yılına kadar tam anlamıyla klasik Avrupa müzeleri standardını yakalayamadı. Hatta bu küçük müzenin ilk basit kataloğu, 1867'de İstanbul'a gelen ve özel izinle müzeyi gezip inceleyen Fransız Arkeolog Albert Dumont tarafından, ancak 1868'de yapılabildi (Gerçek, 1999: 15). Dumont, *Revue Archeologique* dergisinde yirmi altı sayfa olarak yayınlandığı katalogta, bu koleksiyondan pek çok arkeoloğun haberi olmadığını, görmek isteyenlerin ise özel bir izin almaları gerektiğinden bu formalitelerden bezdiklerini belirtmektedir. Dumont'a göre, Aya İrini'deki heykeller, kitabeler ve kabartmalar intizamsız biçimde sergilenmekteydi, üstelik birçok eser bakımsızlıktan hatta rutubetten her gün biraz daha fazla zarar görüyordu. En üzücü nokta ise her eserin geldiği yerin güvenilir bir notla bildirilmemiş olmasıydı. Boşlukta oldukları için kolayca yer değiştirilebilen etiketlerin üzerinde sadece *İstanbul dışında bulunmuştur* cümlesi olduğunu ifade eden Dumont, sözlerini eski eserleri tasnif edecek Batılı bir arkeoloğun göreve gelmesini tavsiye ederek bitiriyordu (Eyice, 1985: 1597). Dumont'un bu temennisi yaklaşık bir yıl sonra, 1869'da kurulacak olan Müze-i Hümayûn'un başına, Mekteb-i Sultânî hocalarından Edward Goold'un getirilmesiyle gerçeğe dönüşecekti (Ogan, 1946: 4; Arık, 1953: 1; Su, 1965, 15).

3. TAŞRADAN İSTANBUL'A: ESKİ ESERLERİ MÜZEYE KAZANDIRMA ÇABALARI

Osmanlı Devleti'nde ilk müzecilik faaliyetlerinin en önemli yansımalarından biri de, müzede sergilenen eserlerin toplanmasıdır. Osmanlı topraklarından çıkarılan tarihi eserlere Avrupa'nın ilgisinin giderek artması, Osmanlı yönetimini bu eserlerin toplanmasında ve değerlendirilmesinde uyguladığı yöntemleri değiştirmeye yöneltmişti. Böylece Bâbiâli, bir yandan vilayetlerdeki resmi görevlileri ve halkı tarihi eserleri toplama konusunda teşvik etmeye, bir yandan da tarihi eser koleksiyonlarını tescil ederek kayıt altına almaya başladı. Bu konuda halkı teşvik edebilmek için atılan ilk adım, şahıslar tarafından bulunan eserlerin bedel tespitinden sonra, yaklaşık üçte birinin ödül olarak verilmesiydi. Osmanlı Devleti bu şekilde, şahısların buldukları eserleri devletten saklamasının önüne geçmeye çalışıyordu. Nitekim Saruhan'ın Nif kazasının Sofular

³ Çemberlitaş'ın Tanzimat sonrası onarım sürecine ilişkin geniş bilgi için bkz (Ali Sönmez, 2014:, 1-26).

⁴ Çemberlitaş'ın tamirinin ilişkin İtalyan mimar Barborini'nin görevlendirildiği haberi 13 Mart 1866 tarihli Rûznâme-i Ceride-i Havâdis gazetesinde yayımlanmıştır (Rûznâme-i Ceride-i Havâdis, Sayı: 360, 13 Mart 1866). Gökşun Akyürek gazete haberinin tarihini sehven 20 Şevval 1282/8 Mart 1866 olarak vermektedir (Gökşun Akyürek, 2011: 160).

⁵ Ayasofya'nın tamiri için on iki bin keselik bir bütçe ayrılmıştı (Ahmed Lütfi Efendi, 1999: 1258).

köyünde eski sikkeler bulan ve yetkililere teslim eden köylülere, ödül verilmesi kararı alınırken (BOA, Sadâret Mektubî Kalemi (A.MKT), 78/20, 22 Nisan 1847); tarlasından Yunanlılara ait olduğu sanılan bazı eski eserler bulup, yetkililere teslim eden Yenişehirli Halil Bey'e de bu kapsamda ödeme yapılmıştı (BOA, A.MKT, 81/51, 15 Mayıs 1847). Benzer bir şekilde 1847 yılında Lâpseki'deki tarlasında altın ve gümüş kaplar ile bir takım eski eserler bulan Süleyman adında bir köylüye de (BOA, İ.DH, 141/7262, Lef 4, 16 Nisan 1847), yapılan değer tespitinden sonra yedi bin beş yüz kuruş ödenmesi kararı alındı (BOA, İ.DH, 150/7791, Lef 2, 27 Haziran 1847).⁶

Eski eserlerin yeni oluşturulmaya çalışılan müzeye getirilmesinde kilit rol oynayan kesim ise taşra yöneticileriydi. Bölgelerinde bulunan eski eserlerin tespiti, tahrip edilmesinin önlenmesi ve hatta resimlerinin çizilerek İstanbul'a bilgi vermeleri bu süreçte hayati öneme sahipti. İlk veriler 1847'den itibaren İstanbul'a ulaşmaya başladı. Kudüs mutasarrıfı, Gazze civarında Askalon'da, 3600 yıllık olduğu belirlenen ve üzerinde insan ve hayvan figürlerinin olduğu mermer kabartmalar bulunduğunu bildirmesi üzerine, buluntuları İstanbul'a gönderme emri verildi. 26 Ekim 1847'de İstanbul'a ulaşan (Koçak, 2011: 44-45) ve iki şamdan ile bir mermer bloktan oluşan eserler (BOA, A.MKT, 100/58, 1 Kasım 1847), 21 Şubat 1848'de müzedeki yerini aldı (BOA, A.MKT, 3/29, 21 Şubat 1848). Benzer şekilde Halep'te bulunan seramik, heykel ve madeni paraların listesi hazırlanarak hükümete haber verilmişti (Ortaylı, 1985: 1599). 1863'de ise İzmit'te eski Roma döneminden kalma ve bahçe içerisinde yer alan heykellerin Sokrates, Markus Aurelius gibi önemli kişilere ait olduklarının anlaşıldığını belirten yerel yöneticiler, eserlerin her hangi bir zarar görmeden Harbiye Nezâreti'nin yardımıyla müzeye taşınmasını istemişlerdi (BOA, Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 271/24, Lef 1-2, 26 Temmuz 1863).

Yöneticilerin eski eser konusundaki hassasiyetlerini sürekli hale getirmek isteyen Ahmet Fethi Paşa, vilayetlere sık sık kendi bölgelerindeki eserlerin envanterlerini çıkarmalarını istemekteydi. Bu amaçla 1852 yılında eski binalar ve eserlere zarar verilmesini önlemek amacıyla tüm kaymakamlıklara ve müdürlüklere bir talimatname daha gönderdi (BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilâyet (A.MKT.UM), 102/88, 15 Temmuz 1852). O günün şartlarında eserlerin vilayetlerde tespiti ve İstanbul'a gönderilmesi masraflı bir iş olduğundan, daha ziyade bu masrafların hazineye karşı bulularak ödenmesi esas alınmaktaydı. Nitekim Sisam Kaymakamı 7 Mart 1857'de Tophane Müşirine yazdığı arzıda, Sisam'da pek çok eski eser bulunduğundan bahisle, bu eserlerin çıkarılması ve bölgedeki harp gemileriyle yakın iskelelere taşınması için yüz bin kuruşluk bir bütçenin ayrılması halinde, Osmanlı müzesinin Avrupa'nın en önemli müzelerinden biri olabileceğini düşünmekteydi (BOA, İ.DH, 372/24654, Lef 1, 7 Mart 1857). Tophane Müşiriyeti'nin Sadârete havale ettiği konu (BOA, İ.DH, 372/24654, Lef 2, 14 Mart 1857), 22 Mart 1857'de çıkan irâdeyle onaylandı ve ödemeye ilişkin hususlar için Maliye Nezâreti'ne gönderildi (BOA, İ.DH, 372/24654, Lef 3, 23 Mart 1857). Bununla birlikte, Gazze'nin Askalan bölgesinde bulunan antika taşın müzeye gönderilmesinde olduğu gibi, zaman zaman eserlerin taşınma masraflarının yerel bütçeden karşılandığı da oluyordu (BOA, A.MKT.MHM, 3/29, 20 Nisan 1848).

Osmanlı Devleti bu dönemde sadece merkeze gönderilen eserlerle ilgilenmemiş, aynı zamanda ülke dışından eski eser araştırması yapmak amacıyla gelen kişi ve heyetlerin gezdikleri bölgelerin takibi ve söz konusu bu kişilerin kaçak kazı yapmalarının engellenmesi için de çalışmalar başlatmıştır. Nitekim, Fransız araştırmacıların Ermenistan ve Adana bölgesinde araştırma yapacaklarının haber alınması üzerine, bu kişiler hakkında valiliklerden bilgi toplamaları istenirken, kazı müsaadesi alınmadan araştırma yapmalarına azami dikkat gösterilmesi vurgulanmıştır (BOA, HR.MKT, 47/59, 8 Ağustos 1852). Aynı şekilde, Irak bölgesinde yer alan ve Fırat, Dicle nehirlerinin arasında bulunan bölge için altı aylık kazı ruhsatı alan Fransız heyetin ruhsat sürelerinin uzatılması talebi, valiliğin görüşleri doğrultusunda uygun görülmüştür (BOA, İrâde Hâriciye (İ.HR), 100/4906, 12 Ağustos 1852).

Osmanlı Devleti bu dönemde, eski eserlere zarar verilmesinin önüne geçmeye de çalışmıştır. Taşınmaz olarak kabul edilen eski eserlerin parçalarının başka yerlerde kullanılmalarını yasaklayan Osmanlı Devleti, bunları kullanan kişilerin cezalandırılacağını vilayetlere bildirmiş (BOA, A.MKT.UM., 436/44, 15 Kasım 1860); ayrıca, çıkarılan eserlerin zarar gören yerlerini tamir ettirerek bozulmamasına özen göstermiştir. Örneğin, 1857 yılında Bodrum kalesinin duvarında bulunan mermerden bir aslan başının müzeye konulmak için yerinden çıkarılması sonrasında kale duvarında boş kalan bölge, gönderilen bir taş ustası marifetiyle yeni baştan doldurularak düzeltilmiştir (BOA, İ.DH, 368/24347, 3 Şubat 1857).

⁶ Söz konusu meblağın Süleyman Efendiye ödenmesi Sadâret'ten Maliye Nezâretine gönderilen 3 Temmuz 1847 tarihli yazıyla istenmiştir (BOA, A.MKT, 88/18, 3 Temmuz 1847).

4. ESKİ ESERLERİN YURT DIŞINA GÖTÜRÜLMESİNİN ŞİFRELERİ: YASAL BOŞLUK, YABANCI DEVLETLERİN MÜDAHALESİ VE KAÇAKÇILIK

Osmanlı Devleti'nde eski eser bilincinin oluşmaya başladığı dönem, aynı zamanda Avrupalıların Osmanlı topraklarındaki arkeolojik etkinliklerini yoğunlaştırdığı sürece denk gelmektedir. 19. yüzyıl ortalarında doruğa ulaşan bu ilginin temelinde ise, Kitab-ı Mukaddes arkeolojisi ve Philhellenizm gibi konular yatmaktadır. Nitekim Kitab-ı Mukaddes arkeolojisi Avrupa'ya, kendi mirası ile Kitab-ı Mukaddes'de anlatılan Yakındoğu (Osmanlı sınırları içinde bulunan Mısır, Mezopotamya ve Filistin) mirası arasında, kültürel kalıntıları kullanarak maddi bağ kurması için yeni ve modern bir yöntem sunarken; Philhellenizm de Avrupalıların kadim Yunan eserlerini modern kimliğin sembolleri olarak kullandıkları bir pan-Hellenist girişimi haline gelmiştir. Bu nedenle, özellikle 19. yüzyıldan itibaren batılı devletlerin büyük çoğunluğu, eski eserlerin toplanması, sergilenmesi ve kamuya teşhirinde daha geniş programları yürürlüğe koymaya başlamıştır. Üstelik 22 Mayıs 1834'te eski eserlerin ihracatına dair Yunanistan'ın getirdiği yasa, Avrupa müzeleri için klasik Yunan eserlerin tek kaynağı olarak neredeyse Osmanlı coğrafyasını bırakmıştır (Eldem, 2010: 54). Bu sebeple 19. yüzyılın yeni ve yenilenmiş müzecilik anlayışında yabancı devletlerin hemen tümü dikkatlerini, bu konuda hukuki bir engel bulunmayan Osmanlı topraklarına çevirmeye başlamışlar (Shaw, 2007: 254); özellikle Fransa ve İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ile olan siyasi ve ekonomik ilişkilerini eserlerin toplanmasında ideal bir arka plan olarak kullanabilmişlerdir (Andreu, 2007: 112).

Aslında Tanzimat dönemine kadar, tarihi eserlerin imparatorluk dışına çıkarılmasını engelleyen hiçbir yasa olmamakla birlikte, Osmanlı topraklarına gelen yabancıların eski eserlerin dökümünü çıkarmaları ya da ölçülerini almaları, yani yapılacak her türlü gezi ve araştırma için devletten izin almaları gerekiyordu. Örneğin 1814 yılında Britanyalı gezgin C. K. Cockerell başkanlığındaki bir kazı ekibi, Atina'nın güneyindeki Aegina adasından kadim döneme ait mermer eserler toplamaya koyulduğunda, Osmanlı Devleti'nden izin almamışlardı. Geceleri çalışıyorlar ve onları uzaklaştırmaya çalışan yöre halkına izin belgesiyle çalıştıklarını söylüyorlardı. Mermerler çıkarıldıkça, derhal limanda bekleyen bir gemiye yükleniyor ve bölgenin resmi yetkilileri durumu fark edene kadar tarihi eserler, kolayca imparatorluk sınırları dışına kaçırılıyordu (Shaw, 2004: 80). Böylece birçok devlet, Tanzimat öncesinde, bu ve benzeri yöntemlerle Yunanistan, Mısır, Mezopotamya ve Anadolu topraklarında yaptıkları izinsiz kazılar ile binlerce eseri ülkeleri müzelerine kaçırmayı başardılar (Gerçek, 1999: 13-17; Özkan, 1999: 450-453).

Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı bürokratları, gerek eserlerin toplanması faaliyetleri gerekse de müzenin kurulma çalışmaları sayesinde, eski eserlerin yurt dışına götürülmesinin engelleneceğini düşünmekteydi. Hatta 1840'dan itibaren, yabancıların Osmanlı topraklarındaki eski eserlerle ilgili olarak yapacakları kazı faaliyetleri de devletin vereceği izne bağlanmış⁷ ve bu süreç artık rutin bir uygulama haline gelmişti. Bununla birlikte iznin niteliği kişinin bağlı olduğu devlete ve ilişkilerinin boyutuna göre değişiyordu. Gelen siyasi baskılara göre Osmanlı Devleti bazen kazıya izin verirken, bazen de reddedebilmekteydi. Üstelik genellikle yabancı bir devletin aracılığı ve baskısıyla alınan kazı izinleri, eski eserlerin Osmanlı sınırları dışına çıkarılmasını önleyecek hukuki bir düzenlemenin yürürlüğe konulmamış olması nedeniyle pek bir işe yaramıyordu.

Nitekim 1869 tarihli ilk Âsâr-ı Atika Nizamnamesi'nden önce eski eserlerin hukuki durumu, 1858 tarihli Arazi kanunnamesi'nin 107. maddesinde *bi'l cümle arâzide bulunup mâliki ve sahibi ma'lum olmayan meskûkât-ı atika ve cedide ve defâin-i mütenevviânın ahkâmı kütüb-ü fikhîyyede tafsil olunmuştur* cümlesiyle ifade edildiği üzere fıkıh hükümlerine göre düzenlenmişti (Düstur, Tertib-i Evvel, Cilt: 1, 1289: 193; Sarkis Karakoç, 1341: 589). Fıkıh kitapları ise eski eserlerden ancak *malik ve sahibi belli bulunmayan* taşınabilir eşyalar dolayısı ile bahsetmekteydi. Fıkıh hükümlerine göre taşınmaz eski eserler ya vakıflara, ya özel kişilere veya devlete aitti. Mevâd arazide bulunan taşınmaz mallardan, o arazi ihya yoluyla iktisab edilmemişse herkes faydalanabilmekteydi. Ayrıca, taşınmaz eski eser devlete ya da özel kişilere ait olursa, onların bu mallar üzerinde her türlü tasarruf hakları da vardı. Örneğin taşınmaz eski esere sahip şahıs, pek değerli bir antik harabeyi tahrip edebilir, mevâd arazi üzerinde ve kimseye ait olmayan taşınmaz eski eserler rahatça sökülüp, bozulabilirdi (Mumcu, 1969: 66).

Hangi tür arazide bulunursa bulunsun, kimin malı olduğu belli olmayan taşınır eşya ile ilgili ise iki tür işlem yapılmaktaydı:

⁷ Kâmil Su, Osmanlı Devleti'nde ilk ruhsatlı kazı izninin 1840'ta verildiğini belirtmektedir (Kâmil Su, 1965: 8). Buna karşılık Halit Çal ilk kazı izninin 1843'te; İsmail Günay Paksoy ise 1844'te verildiğini iddia etmektedir (Halit Çal, 1997: 391; İsmail Günay Paksoy, 1993: 210).

1. Üstü kelime-i şahadet ya da islâm için tanınmış başka bir işaretle süslü ise bu eşyalar lukata hükmündeydi ve lukata hükümlerine göre, eşyayı bulan, sahibinin adem-i talebine zan hasıl oluncaya kadar durumu ilân eder; sonuç çıkmazsa bakılır, eşyayı bulan yoksul ise kendisi alır, zengin ise, ya fakirlere ya da Beytülmal'e verirdi.
2. Üzerine İslâm'dan başka dinlere ait işaretler ya da İslâm olmayan hükümdarların adları kazanmış eşyaların ise, beşte biri Beytülmal'e alınırdı. Geriye kalanı, arazi, fethedildiği zaman Padişah tarafından kime tahsis edilmişse ona, yahut hayatta bulunan mirasçılara verilir. Mirasçı da yoksa eşyanın hepsi Beytülmal'a kalır, eğer arazi kimseye tahsis edilmemişse ve mirî de değilse eşyanın beşte biri alındıktan sonra geri kalan bölümü onu bulana verilir. Bulanın Müslim veya zimmî, kadın ya da erkek, küçük veya büyük olmasının önemi yoktu. Ancak, yabancı bir ülke uyuğundan bulunan kimseler bu hakka sahip değildi. Bu halde eşyanın sahibi devlet'ti. Ancak, yabancı birisi Sultan izni ile define arıyorsa, kendisine şart edilen hisse verilir. Fıkıh hükümlerinde, kaçak kazıları ve eski eser kaçakçılığını önleyecek hususlara ise yer verilmemişti. Hatta taşınabilir eski eserlere sahip olmak bir hayli kolaydı ve bu durumda devlete kalan pay da sınırlıydı (Mumcu, 1969: 67; Karaduman, 2008: 73).

Eski eserlere ilişkin bir diğer düzenleme ise 8 Ağustos 1858 tarihli (27 Zilhicce 1274) Ceza Kanunnamesi'nin 133. maddesinde yer almaktaydı. Kutsal ve anıtsal yapılara yönelik tecavüzleri sınırlandırmak için hazırlanan bu maddeye göre; "...*hayrât-ı şerîfe ve tezyinât-ı beldeden olan ebniye ve âsâr-ı mevzûayı hedm ve tahrib veyâhut bazı mahallerini kırıp rahnedâr edenlere...*", zararları tazmin ettirildikten sonra, bir aydan bir seneye kadar hapis, bir mecdiye altından on mecdiye altına kadar para cezası öngörülmekteydi (Düstur, Tertib-i Evvel, Cilt:1, 1289: 566-567) ve bu madde 1869'a kadar eski eser hukukuna dair tek düzenlemeydi (Çal, 1990: 353; Çal, 1997:, 391).

Yabancı devletler, Osmanlı Devletinde ilk eski eserler nizamnamesi yayımlanana kadar (1869), yasal düzenlemelerdeki bu boşluktan olabildiğince yararlandı. Örneğin 12 Şubat 1838 tarihinde Türkiye'ye gelen ve Lydia, Mysia, Bithynia, Phrygia, Pisidia, Pamphylia, Likya ve Karya antik bölgelerini gezen İngiliz arkeolog ve gezgin Charles Fellows (1799-1860) (Bowen, 2011: 36), Likya'da antik kent kalıntıları ile antik Likya'nın başkenti Ksantos'un (bugünkü Kınık) kalıntılarını keşfetmişti. Daha sonra Likya yöresinde 13 antik kentin yerini daha saptayan Fellows, izlenimlerini 1839'da kitap olarak yayımladı (Fellows, 1839). İngiltere'nin de desteğini alarak 1841'de tekrar Anadolu'ya gelen Fellows, 1842-44 yılları arasında Nereidler Anıtı, Harpyler Anıtı ve Aslanlı Mezar'ın da aralarında olduğu pek çok eseri, İngiliz donanmasının yardımıyla British Museum'a götürmüş ve kendisine yaptığı hizmetlerden dolayı 1845'te Şövalyelik unvanı verilmişti (Smith, 1977: 383-384; Ebcioğlu, 1983: 76-77; Özkan, 1999: 454-455; Şahin, 2007: 109).

Bu dönemde yabancı devletlerin en fazla ilgi gösterdiği alanlardan olan Mezopotamya'da ise adeta bir eski eser yağması yaşanmaktaydı. Şimdi Irak topraklarında yer alan eski Asur Krallığı merkezlerinden Ninova'da Koyuncuk Höyüğünde (Horsabad), Fransa'nın Musul Konsolosu olan Paul Emile Botta (1802-1870) tarafından 1843'de izin alınmadan başlatılan kazılar sonucunda (Bahrani, 2011: 132), Louvre Müzesine çok sayıda eser gönderildi (Koçak, 2011: 35-36; Gerçek, 1999: 28; Özkan, 1999: 456). Hemen aynı tarihlerde Nimrud'ta, İngiltere'nin desteğini alan Austen Henry Layard da (1817-1897) benzer bir görev üstlenmişti. İlk kazı faaliyetlerine 1845'te herhangi bir izin almadan başlayan Layard, ortaya çıkardığı pek çok eseri British Museum'a kaçırdı.⁸ Nimrud kazılarının oldukça verimli geçmesi üzerine, Ninova, Tel Bille, Asur, Babil, Nippur, Tel Muhammed, Hille gibi antik bölgelere gönderilen Layard'dan, gittiği yerlerdeki Türk makamlarına saygı göstermesi, ayrıca bulduğu eserleri hemen gönderebilmek için mahalli yöneticilerle iyi ilişkiler kurması istenmekteydi (Malley, 2011: 100). İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçisi Canning'in yardımlarıyla 1846'da kendisine tavsiye mektupları verilen ve kazı yapabilmesi için bir de ferman çıkartılan Layard (Poole, 1999: 106; Bayraktar, 2011: 287) sonraki beş yıl süresince bulduğu diğer eserleri de, hiçbir engelle karşılaşmadan British Museum'a taşımayı başardı (Koçak, 2011: 37-38; Gerçek, 1999: 28-29; Muşmal, 2009: 37).

Canning'in öncülüğünde bu topraklardan sökülen eserler arasında en çarpıcı olanlarından bir diğeri ise şüphesiz, dünyanın yedi harikasından biri sayılan, Bodrum'daki Mausoleum mezar anıtının mermer kabartmalarıdır. M.Ö. 368-350 tarihleri arasında Karya Kralı Mausolos anısına karısı Artemissia tarafından inşa ettirilen anıt mezar (Hornblower, 1982: 223-274; Akurgal, 1997: 295), yaklaşık 1500 yıl ayakta

⁸ Büyükelçi Canning, Layard tarafından yapılan Nimrud kazılarına kaynak bulabilmek için başbakana mektup yazmaktan çekinmemiştir. Mektubunda, Layard'ın Musul yakınlarında Dicle nehri kıyısındaki Nimrud'ta bir höyüğü kazdığını belirten Canning, birçok heykel ve yazıt bulunduğunu ve bunların taşınması sayesinde Louvre müzesini geride bırakabilecekleri düşüncesindeydi. Kazıların o ana dek kendi hesabına yapıldığını vurgulayan Canning'e göre, İngiliz hükümeti maddi olarak destek verirse yapılacak masraf, karşılığında alınacak mükafat yanında hiç kalacaktı (Ferruh Gerçek, 1999: 29).

kalmışsa da 12. yüzyılda meydana gelen deprem sonrasında büyük oranda yıkılmış; 1404'de ve 1523'de Saint Jean şövalyeleri anıtın taşlarını Bodrum Kalesi'nin yapımında kullanmışlardı (Bean, 1987: 121). Kalenin taşları arasında antik kabartmaların bulunduğunu öğrenen ve 1844'te sekreteri Charles Allison'u Bodrum'a gönderen Canning, kalenin duvarlarında görünen Mausoleum kalıntılarının ne durumda olduğunu incelenmesini istedi (BOA, A.MKT., 12/65, 23 Mayıs 1844) ve ardından bu kabartmaları Osmanlı hükümetinden talep etti (BOA, Meclis-i Valâ (MVL), 2/4, 22 Eylül 1844). Konuya ilişkin Aydın vilayetiyle yapılan yazışmalarda, kale duvarlarındaki üzeri resimli mermer blokların yerlerinden çıkarılmasının sorunlara yol açacağı uyarısı yapılmışsa da, 1 Ocak 1846'da Canning'in yaklaşık iki yıldır uğraş verdiği mermer blokların alınmasına izin verildi (BOA, İ.HR, 32/1478, 1 Ocak 1846). Sultan Abdülmecit ayrıca, bu eserleri iyi niyet göstergesi olarak Canning'e armağan etti. Mermer blokları almak üzere 7 Ocak 1846'da Osmanlı hükümetine müracaat eden Canning, bu iş için sekreteri Charles Allison'u Bodrum'a gönderdi (BOA, Düvel-i Ecnebiye (A.DVN.DVE), 5C/70, 7 Ocak 1846). Bir Türk mimar ve taşçı ustası tarafından Bodrum Kalesinden sökülen kabartmaların yol masrafları da bizzat Sultan tarafından karşılanmış ve kabartmalar British Museum'a gönderilmek üzere yola çıkarılmıştı. Canning 30 Ocak 1846'da eşine yazdığı mektupta olayların gelişimine inanmadığını şu sözlerle anlatmaktaydı (Poole, 1999, 107):

"Bodrum mermerleri yüzünden çıkan güçlükleri sonunda alt ettim. Mektuplar yazıldı. Bir Türk mimarı atandı. Allison, o ve bir de taşçı yarın yola çıkıyorlar. Getirecekleri, bir düşün, bak ne? Yunan sanatının en üstün çağında en iyi heykeltıraşların elinden çıkma, Herodotos'un sözünü ettiği, paha biçilmez değerde on üç mermer blok. Ya duvardan çıkarılamazlarsa? Ya kırılıverirlerse? Hayırlısıyla bir İngiltere'ye ulaşılar! Ya yolda kırılırlarsa diye ödüm kopuyor. Düşün bir kere, bütün masraflar bendendi. Sonradan Sultan bütün masrafları son meteliğine kadar ödeyeceğini söylemez mi! Hiç şaşma! Benim Artemisia Londra'ya ulaştınca, yeni hububat kanunları filan hep unutulacak, herkes onlardan bahse başlayacak. Üç yıldır hep bugünleri görmek için didindim..."

İngiltere'nin Bodrumdaki eserlere olan ilgisi ilerleyen yıllarda da devam etti. British Museum'un Eski Yunan ve Roma bölümü sorumlusu ve aynı zamanda 1856'dan itibaren İngiltere'nin Midilli Konsolos vekili olan Sir Charles Thomas Newton (1816-1894), 1852'de Bodrum'da kazı yapmak için izin istedi. İzin çıkması gecikince 1855'te kaçak olarak araştırmalarına başlayan ve Osmanlı Devleti'nden ancak 1 Kasım 1856'da kazı izni alabilen Newton (BOA, Amedî Kalemi (A.AMD), 72/1, 1 Kasım 1856), 1857'de Mausoleum'un geriye kalan kabartmalarını topladı ve mezarın olduğu yerde yaptığı kazılarda bulduğu heykelleri British Museum'a kaçırmayı başardı. Klasik dönemin en ünlü eserlerinden olan Mausoleum'a ait Osmanlı Devleti'nin kurtarabildiği tek eser ise, Ahmet Fethi Paşa'nın çabalarıyla Newton'un eline geçmeden alınabilen⁹ ve daha sonra İmparatorluk müzesi olacak olan Çinili Köşk'ün anıtsal merdivenleri önüne yerleştirilen, iki adet kırık aslan heykeliydi.

Bu dönemde Anadolu topraklarında eski eser yağmasının en çarpıcı örneklerinden biri Efes'te yaşandı. Ege bölgesinde yer alan ve dünyanın en önemli antik şehirlerinden olan Efes'te ilk araştırmalar İngiliz arkeolog Edward Falkener (1814-1896)¹⁰ tarafından yapılmıştı. O zamanki adıyla Ayasuluğ'da ilk kazıları ise, British Museum'un desteğiyle 9 Nisan 1863'te izin alan John Turtle Wood (1821-1890) gerçekleştirdi (Donkow, 2004: 110; Koçak, 2011: 51). 1863-1874 yılları arasında Efes'te yaptığı kazılarda Artemis Mabedini ortaya çıkararak ve bulduğu kabartmalı sütun, heykel ve diğer eserlerin tümünü, kazı yaptığı 11 yıl içerisinde yavaş yavaş İngiltere'ye kaçıran Wood'un (Türkoğlu, 1992: 116), kazılara başladığı tarihte en büyük destekçisi İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi'di. Şirket yöneticilerince 31 Mart 1863'te Halil Paşa'ya yazılan mektup, eserlerin kaçırılma planının nasıl hazırlanarak ustalıkla uygulandığını ve maalesef Osmanlı yöneticilerinin ihmaliyle ortaya koymaktadır (Kocabaş, 1969: 74-75):

"Ekselansları, zât-ı devletlerinize bu dilekçeyi sunmakla şeref duyuyorum. Eski Grek şehri Efes'te Ayasuluğ civarında yaptığımız demiryolu çalışmaları esnasında, üzerinde yazılar olan işlenmiş bir mermer blok bulduk. Eski bir şatoya ait olan bu kalıntılar, demiryolu şirketi emrindeyse de, anlaşma gereğince sizin idareniz altında olması lazımdır. Yolun inşasına devam edebilmek için kale duvarını kesmek zorunda kaldık. Burada daha birçok şeyler bulacağımıza eminim. Bu eşyalardan hiç biri kaçırılmak maksadıyla çalınmamıştır. Demiryolunu ziyarete gelen Avrupalıların gözü önünde ve onları teşvik için, bir müze teşkil olduğu halde, kaza müdürü onları kaldırtmıştır. Bizim çalışmalarımızı da kesmiştir. Eğer bu eşyalar cahil Grek kasabalıların eline geçerse, orada bir hazine bulmak ümidiyle bunları yok edeceklerdir."

⁹ Ahmet Fethi Paşa, Newton'un Bodrum Kalesi duvarlarındaki aslan heykellerini almak niyetinde olduğunu öğrenir öğrenmez 14 Şubat 1856'da Sadârete bir yazı gönderdi. Bodrum Kalesi duvarında bulunan mermerden yapılmış aslan heykelinin önemine değinen Ahmet Fethi Paşa, onun müzeye getirilmesini istemiş ve bu isteği 16 Şubat'ta sâdir olan irâde ile kabul edilmiştir (BOA, İ.DH., 368/24347, Lef 1-2, 16 Şubat 1856).

¹⁰ Edward Falkener Efes'le ilgili yaptığı araştırmalarını 1862'de kitap olarak yayınlamıştır (Edward Falkener, 1862).

Sizinle muhabere etmekten çok memnunum ve zamanla birçok enteresan şeylerin bulunacağını ümit ediyorum. Bu değerli eşyaların bulunduğu müzenin benim Nezâretim altında kurulmasını saygılarımla rica ederim.”

Şirket yöneticilerinin başvurusu üzerine yapılan değerlendirmeye ait Sadâret tezkeresinde konunun oldukça iyimser bir şekilde ele alındığı görülmektedir:

“Ayasuluğ civarında inşa olunan demiryolu üzerinde bulunan harap kale duvarı ile köprü yakınlarında yazılı ve işlenmiş bir takım mermer taşlar bulunmuştur. Bunların anlaşma esaslarına göre Osmanlı devletine iadesi icap eder. Fakat çıkan eserler o kadar değerli şeyler olmadığından, İzmir Demiryolu Müdürü’nün, Osmanlı Devletine olan dilekçesi üzerine, yolun geçeceği yerde bir müzenin kurulmasının isabetli olacağı anlaşılmıştır. Bu eserlerin içinde eğer kıymetli şeyler olursa İstanbul’a gönderilmek üzere, adı geçen şirket nezâretinde bir müzenin teşkiline izin verilmesi hususunda, İzmir Valisi Paşa hazretlerine ve Demiryolu Komiseri Miralay Reşat Bey’e ve aynı zamanda Ticaret Nezâreti’ne malumat verilmesi hususunda...”

Müze teşkili için gerçekleştirilen istek, 7 Temmuz 1863’de kabul edildikten sonra, 17 Temmuz 1863’te Aydın Valisine bildirildi (Koçak, 2011: 49). Böylece eserlerin Osmanlı topraklarından çıkarılması için gerekli ilk adım başarıyla atılmış oluyordu. Nitekim bu iznin ardından, Wood’un bölgede yaptığı kazılardan elde ettiği eserlerin tümü, Padişah adına kurulacağı söylenen müze için gözlerden uzak ve kimsenin göremeyeceği bir şekilde tren istasyonu garında tutulmaya başlandı. Son derece iyi niyetlerle ve güvene dayalı olarak verilen izin sonrası Osmanlı Devleti, Efes’te bir müze kurulmasını beklerken, istasyonda toplanan eserler trenle önce İzmir’e oradan da gemilerle İngiltere’ye British Museum’a kaçırıldı (Paksoy, 1993: 206; Gerçek, 1999: 32). Olay bölgede gerçekleştirilen kazılarla ilgili olarak yapılan soruşturma kapsamında ortaya çıkınca, Aydın Demiryolu şirketinden izahat istendi. Demiryolu Komiser Vekili Mr. Edwards tarafından Aydın Valisi’ne sunulan 1 Ağustos 1868 tarihli yazıda, 1867-1868 yılları arasında İzmir’den İngiltere’ye gönderilen eserlerin dökümü çıkarılmıştı. Buna göre; 29 Eylül 1867’de 39 adet taş, 9 Ekim 1867’de 1 vagon taş, 15 Ekim 1867’de 2 sandık ve 3 parça taş, 4 Kasım 1867’de 9 parça taş, 14 Şubat 1868’de 1 vagon dolusu taş, 17 Şubat 1868’de 3 vagon dolusu taş ve 19 Şubat 1868’de 1 vagon dolusu taş olmak üzere, toplamda sadece beş ay içerisinde 6 vagon, 2 sandık ve 51 taştan oluşan antika eserler, önce İzmir’e oradan da İngiltere’ye kaçırılmıştı (BOA, İrade Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD), 11/547, Lef 6, 9 Ağustos 1868; Karaduman, 2004: 76; Eldem, 2011: s. 316; Koçak, 2011: 59). Bu kaçakçılık hadisesi resmi olarak ortaya çıkmışsa da, İngiltere’ye yaptırım uygulamada başarısız olan Osmanlı yönetimi, siyasi baskı ve şantajla Wood’un kazı iznini 1874 senesine kadar her yıl uzatılmak zorunda kaldı.

Osmanlı coğrafyasından çekip koparılan eserlerin, sadece verilen izinlerin içeriği veya yasal boşluğun ortaya çıkardığı sorunlar nedeniyle değil, aynı zamanda dönemin siyasi ve ekonomik koşullarına bağlı bir şekilde hediye yöntemiyle de yurt dışına götürülmesi çok sık rastlanan bir durumdur. Osmanlı padişahlarının, Avrupalı devletlerin baskısı altında, bir kısım önemli arkeolojik eserlerin yurt dışına çıkarılmasına müsaade etmek zorunda kaldığı veya bunları hediye olarak verdikleri bilinmektedir. Henüz erken bir tarihte, 1801’de, İngiliz sefiri Lord Elgin İstanbul’da bulunan ve somaki taştan yapılmış Bizans dönemine ait büyük eserleri götürmek istediğinde Reisülküttap Rasih Efendi’ye, İngiltere devletinde somaki taşın gayet makbul ve muteber olduğunu belirtmiş, Rasih Efendi ise İngiltere’yle olan ittifak gereği kendilerinden esirgenmeyeceğini söyleyerek meseleyi saraya sunmuştur. Sultan III. Selim’in bu isteğe cevabı ilginçtir (Paksoy,1993: 205-206; Eldem, 2011: 291):

“Pek güzel, taş istesinler. Osmanlı Camiinden nakle ne hacet. İçeride İncili Köşk yanında bir pek âlâ kırmızı somaki vardır. Bir kere gelsinler baksınlar beğenirler ise alsınlar nakle gayet esheldir.”

Benzer şekilde II. Mahmud 1838’de, Anadolu’yu baştanbaşa gezen Fransız Charles Felix-Marie Texier’in, izlenimlerini anlattığı 3 ciltlik eseri dolayısıyla ona, Assos’taki Zeus Tapınağı’nın bazı kabartmalarını hediye etmişti (Özkan, 1999: 452; Shaw, 2004: 80; Muşmal, 2009: 21).

Tanzimat sonrası eski eser bilincinin yerleşmeye başlamasından sonra da padişahlar, Avrupa krallarına böyle kişisel armağanlar vermeyi sürdürmüşlerdir. Böylece, padişahlar ülkenin mallarını diledikleri gibi kullanıp dağıtma hakkına sahip olduklarını vurguluyorlar ve bu nesnelere, Osmanlı topraklarının ve bu topraklarda ortaya çıkarılmış her şeyin padişahın kişisel mülkiyetinde olduğunu göstermek için kullanıyorlardı (Shaw, 2004: 81). Nitekim British Museum’da bulunan Mausoleum Salonunun kapısında, “*Sultan Mecit tarafından Viscount Stratford Redcliffe’e ve onun tarafından da British Museum’un idarecilerine armağan edilen Mausoleum alınışı. 1846*” yazmaktadır (Poole, 1999: 108). Benzer bir örnek 1854 yılında İzmir’de yaşanır. Yapılacak kâğıt fabrikasının yol düzenleme çalışmaları sırasında bulunan lahitler, İzmir Prusya Konsolosu aracılığıyla satın alınmaya çalışılınca, konu İstanbul’a intikal etmiş ve padişahın irâdesiyle söz konusu

lahitler, hediye olarak Prusya'ya verilmiştir (BOA, İ.HR, 15/5457, 19 Temmuz 1854; Yıldırım-Martal, 2002: 1096).

İşte bu noktada, eski eser bilincinin oluşması için büyük çaba sarf eden bürokrat grup ile yabancılar arasında çatışmalar da kaçınılmaz olarak başlamıştı. Üstelik çatışma alanı sadece yabancılarla da sınırlı değildi. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz gibi eserleri bir siyaset aracı olarak kullanmak isteyen Padişahların da, zaman zaman ikna edilmesi gerekiyordu. Bu sürecin zorluklarını yaşayan ilk kişi Ahmet Fethi Paşa'ydı. Nitekim 1850'de İngiliz Austen Henry Layard yaptığı kazılara devam etmek ve bulacağı eserlerin tümünü yurt dışına götürebilmek için izin istediğinde, Ahmet Fethi Paşa devreye girdi. Sultan Abdülmecid'e eserlerin yurt dışına çıkarılmasının tamamen yasak olması gerektiğini belirten Fethi Paşa, Sultanı yeni kurulmuş olan müzenin eski eserlerin güvenliğini sağlamak için tasarlandığına ikna etmeye çalıştı. Fethi Paşa'nın gayretleri sonucu, Layard'a kazı yapmak için en fazla üç aylık uzatma verilmesi gündeme geldiğinde İngiliz Büyükelçisi Canning geri adım atarak, Osmanlı Devleti ile buluntuları paylaşmayı ve hiç olmazsa sürenin biraz daha uzatılmasını teklif etti. Yapılan değerlendirmeler sonrası elçinin teklifi kabul edilerek izin süresi altı aya çıkarıldı. Fethi Paşa bu müdahale ile iki açıdan kazanç sağlamıştı. Bunlardan birincisi; kazılarda çıkması muhtemel eserlerin müzeyle paylaşılması ki, İngiltere bu konuda ilk kez duyarlı bürokrat grubun etkinliğine şahit olmuştu. İkincisi ise, Ahmet Fethi Paşa'nın ısrarıyla yetenekli bir Osmanlı yetkilisinin Layard'ın yaptığı kazılara eşlik etmek üzere gönderilmesiydi. Böylece, hem yapılacak kazıların denetimi hem de arkeoloji konusunda uzmanların yetişmesi için basit ancak önemli bir adım atılmış oluyordu.

Fethi Paşa 1850'deki bu ilk başarısının ardından, uygulama konusunda ısrarını arttırdığı gibi, sisteme yönelik yeni düzenlemeler konusunda öneriler getirmeye başladı. Canning, 1853 yılında Ege Adası Kalimnos'ta kazı için izin istediğinde Fethi Paşa, ortaya çıkacak buluntulardan pay alınması konusunda Sultan Abdülmecid'e şu tavsiyelerde bulunacaktı (Koçak, 2011: 41):

- ✓ Ortaya çıkacak eserlerin çiftleri Osmanlı hükümetine teslim edilmelidir.
- ✓ Tek olan eserler kazı izni alan tarafından muhafaza edilebilir.
- ✓ Eserlerden Osmanlı'ya verilecek olan pay bölge yöneticisine teslim edilmelidir.
- ✓ Kazı yapılacak alan, özel mülkiyette ise arazi sahiplerinden izin alınmalıdır.
- ✓ Canning'e verilecek kazı izni bir yıl için geçerli olmalıdır.

Bu tavsiyenin sonuçlarına ilişkin elimizde yeterince veri yoktur. Ancak Fethi Paşa'nın 1857'de, vilayetlerde elde edilen eserlerin konsoloslar tarafından yurt dışına kaçırılmaya çalışıldığı ve bu gibi hususların önüne geçilmesi gerektiğine dair yabancı sefaretlere gönderdiği yazı, bu konudaki ısrarını sürdürdüğünü göstermektedir (BOA, A.MKT.MVL., 90/79, 24 Eylül 1857).

Ahmet Fethi Paşa'nın 1853'den beri dile getirdiği eserlerin paylaşımı ve kazı ruhsatının belirli kurallara bağlanmasına ait ilk mevzuat düzenlemesi, ölümünden yaklaşık 5 yıl sonra 25 Nisan 1863'te yayınlanan bir emirname ile yürürlüğe girmiştir. Emirnamede kazı ruhsatının, “...bulunacak âsar-ı âtikada ikili olanlardan birer adedi Devlet-i Âliyye müzesi için alınacak birli olanları kendisine terk olunmak ve bir mahalle alâmet veyâhud sâ'ir sûretle vâz' olunmuş âsar-ı Atika merkûz olduğu mahalden ihrâç olunmamak şartlarıyla...” verileceği belirtilmektedir (Su, 1965: 51; Çal, 1997: 391; Muşmal, 2009: 39; Eldem, 2015: 55). Yapılacak kazılarda eserlerden çift olanlardan bir tanesinin müzeye verilmesini kural haline getiren bu düzenleme, şüphesiz ki son derece basittir ve bir sonuç getirmeyecektir. Ancak, 1869 yılında yürürlüğe girecek eski eserler yasasının ön hazırlıkları için ilk adımlar atılmıştır.

5. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde müzecilik faaliyetleri, eski eserlerin toplanması, mevzuatı ve kaçakçılığın önlenmesine yönelik ilk ciddi düzenlemeler, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı sonrasında başladı. Osmanlı Devleti'nde eski eser bilincinin oluşmaya başladığı dönem, aynı zamanda Avrupalıların Osmanlı topraklarındaki arkeolojik etkinliklerini yoğunlaştırdığı sürece denk gelmekteydi. 18. yüzyıldan itibaren batılı devletlerin büyük çoğunluğu, eski eserlerin toplanması, sergilenmesi ve kamuya teşhirinde daha geniş programları yürürlüğe koymaya başladığında dikkatlerini, Osmanlı topraklarına çevirmeye başladı. 19. yüzyıldan itibaren başta İngiltere, Fransa ve Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerinin hemen tümü, mümkün olduğunca çok eser toplayabilmek için birbirleriyle yarıştılar. Özellikle eski Yunan ya da Roma öğelerine sahip eserler söz konusu olduğunda Avrupalılar, bu bölgedeki keşiflere kendi tarihlerinin birer uzantısı

gözüyle baktılar. Buldukları eski eserler coğrafi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda, dolayısıyla da Avrupa'dan çok uzakta olmakla birlikte, yabancı arkeologlar ve onları destekleyen devletler bu mirasın Osmanlılardan ziyade kendi ülkelerine ait olduğunu varsaydılar. 19. yüzyıl boyunca devlet destekli müzeler özellikle Avrupa çapında giderek daha popüler hale geldi. ve Osmanlı Devleti'ne uygulanan siyasi baskı ve şantaj yöntemleriyle de pek çok değerli eser yabancı müzelerin envanterine girdi.

Bu süreçte Batıyla olan ilişkilerinde yeni bir döneme giren Osmanlı Devleti, 1840'tan itibaren eski eser politikasını, bir yandan zaten sahibi olduğu Yunan-Roma eserlerini kadim dünyanın kültürel mirasçıları olduklarını savunan uluslar kulübüne girmek, diğer taraftan ise Osmanlı toprağında gün ışığına çıkarılan eski eserleri Osmanlı mirasına dâhil etmek olarak benimsedi. Osmanlı topraklarından çıkarılan tarihi eserlere yabancı devletlerin artan ilgisi ve bu ilginin giderek dış siyasetin önemli bir aracı haline gelmeye başlaması da, Osmanlı yönetiminin yeni düzenlemeler yapmasını kaçınılmaz hale getirdi. Ahmet Fethi Paşanın öncülüğünü yaptığı bu süreç Osmanlı Devletinin Müze-i Hümayûnu kurmasına ve 1869, 1874, 1884 ve 1906 yıllarında âsâr-ı atîka nizamnamelerini yürürlüğe koymasının temelini teşkil etti.

KAYNAKÇA

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Maarif (C.MF)

Hâriciye Nezâreti Mektubî Kalemi (HR.MKT)

Îrâde Dâhiliye (İ.DH)

Îrâde Hâriciye (İ.HR)

Îrâde Maarif (İ.MF)

Îrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)

Îrâde Mesâil-i Mühimme (İ.MSM)

Îrâde Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD)

Meclis-i Vâlâ (MVL)

Sadaret Amedî Kalemi (A.AMD)

Sadaret Düvel-i Ecnebiye Kısmı (A.DVN.DVE)

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM)

Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL)

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilâyet (A.MKT.UM)

Sadaret Mektubî Kalemi (A.MKT)

Şûrâ-yı Devlet (ŞD)

Sürelî Yayınlar

Düstur

Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis

Servet-i Fünûn

Takvim-i Vekâyi

Tasvir-i Efkâr

Araştırma-İnceleme Eserler

Ahmed Lûtfî Efendi (1999). Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, 6-7-8, İstanbul.

Akurgal, Ekrem (1997). Anadolu Kültür Tarihi, Tübitak Yayınları, Ankara.

Akyürek, Göksun (2011). Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- Arık, Remzi Oğuz (1953). *Türk Müzeciliğine Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Bahrani, Zainab (2011). “Mezopotamya’nın Keşfinin Anlatılmamış Öyküsü”, *Geçmiş Hücum*, Osmanlı İmparatorluğu’nda Arkeolojinin Öyküsü 1753-1914, Editörler: Zainab Bahrani-Zeynep Çelik-Edhem Eldem, İstanbul, 125-155.
- Bayraktar, Kaya (2011). “Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12/1, Sivas, 281-302.
- Bean, George E. (1987). *Karia*, Çeviren: B. Akgüç, Cem Yayınları, İstanbul.
- Bowen, Harold (2011). *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri*, Tercüme: Orhan Burian, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Çal, Halit (1990). “Türkiye’de Cumhuriyet Devri Taşınmaz Eski Eser Tahribatı ve Sebepleri”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 34(1-2), Ankara, 353-380.
- Çal, Halit (1997). “Osmanlı Devleti’nde Eski Eser Nizamnameleri”, *Vakıflar Dergisi*, 26, Ankara, 391.
- Çelik, Zeynep (1998). 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul, *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul.
- Diaz-Andreu, Margarita (2007). *World History of Nineteenth-Century Archeology: Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford University Press.
- Donkow, Izabella (2004). “The Ephesus Excavations 1863-1874, in the Light of the Ottoman Legislation on Antiquities”, *Anatolian Studies*, 54, Ankara, 109-117.
- Ebcioğlu, İsmet (1983). “Türkiye’den Batı Ülkelerine Götürülen Arkeolojik Eserler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 1, İstanbul, 76-77.
- Eldem, Edhem (2010). *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Eldem, Edhem (2011). “Huzurlu Bir İlgisizlikten Sıkıntılı Bir Kaygıya: Osmanlıların Gözünde Eski Eserler, 1799-1869”, *Geçmiş Hücum Osmanlı İmparatorluğu’nda Arkeolojinin Öyküsü*, 1753-1914, Editörler: Zainab Bahrani-Zeynep Çelik-Edhem Eldem, İstanbul, 281-329.
- Eyice, Semavi (1985). “Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 6, İstanbul, 1596-1603.
- Falkener, Edward (1862). *Ephesus and The Temple of Diana*, London.
- Fellows, Charles (1839). *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, London.
- Finkel, Caroline (2012). *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, Osmanlı İmparatorluğu’nun Öyküsü 1300-1923, Çeviren: Zülal Kılıç, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Flaubert, Gustave (1925). *Voyage en Orient (1849-1851)*, Paris.
- Gerçek, Ferruh (1999). *Türk Müzeciliği*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Hornblower, Simon (1982). *Mausolus*, Clarendon Press, Oxford.
- Karaduman, Hüseyin (2004). “Belgelerle İlk Türk Âsâr-ı Atıka Nizamnamesi”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 25/29, Ankara, 73-99.
- Karaduman, Hüseyin (2008). *Türkiye’de Eski Eser Kaçakçılığı*, ICOM Türkiye Milli Komitesi, Ankara.
- Kocabaş, Rezan (1969). “Müzecilik Hareketi ve İlk Müze Okulunun Açılışı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 21, İstanbul, 74-78.
- Koçak, Alev (2011). *The Ottoman Empire and Archaeological Excavations*, The İsis Press, İstanbul.
- Kuzucu, Kemalettin (1999). “Osmanlı Başkenti’nde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri”, *Osmanlı*, 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.687-699.
- Malley, Shawn (2011). “Layard Girişimi: Kraliçe Viktorya Döneminde Arkeoloji ve Mezopotamya’da Gayri Resmi Emperyalizm”, *Geçmiş Hücum Osmanlı İmparatorluğu’nda Arkeolojinin Öyküsü*, 1753-1914, Editörler: Zainab Bahrani-Zeynep Çelik-Edhem Eldem, İstanbul, 99-123.

- Mumcu, Ahmet (1969). “Eski Eserler Hukuku ve Türkiye”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 26(3-4), Ankara, 45-78.
- Muşmal, Hüseyin (2009). Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası, Konya Vilayeti Örneği (1876-1914), Kömen Yayınları, Konya.
- Muşmal, Hüseyin-Gümüş, Hasret (2021). Türkiye’de Müzecilik (1839-1938), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Ogan, Aziz (1946). Aya İrimi Kilisesi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.
- Ortaylı, İlber (1985). “Tanzimat’ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, 6, İstanbul, 1599-1600.
- Öz, Tahsin (1948). Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Özkan, Süleyman (1999). “Osmanlı Devleti’nde Arkeolojik Kazı ve Müzecilik Faaliyetleri, Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir, 449-478.
- Paksoy, İsmail Günay (1993). “Bazı Belgeler Işığında Osmanlı Devleti’nin Kültür Mirası Politikası Üzerine Düşünceler”, Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu 17-18 Aralık 1992, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 201-221.
- Poole, Stanley Lane (1999). Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Sarkis Karakoç (1341). Âsâr-ı Atıka ve Müze Nizamnâmeleri, İstanbul.
- Shaw, Wendy M.K. (2004). Osmanlı Müzeleşmesi Müzeler, Arkeoloji ve Osmanlı Tarihinin Görselleştirilmesi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Shaw, Wendy M.K. (2007). “Museums and Narratives of Display from the Late Ottoman Empire to the Turkish Republic”, Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the İslamic World, Edit: Sibel Bozdoğan-Gülru Necipoğlu, 24, Brill, London. 253-280.
- Smith, Martin Ferguson (1977). “An Association Copy of Charles Fellows’ 1838 Journal”, Belleten, Türk Tarih Kurumu, XLI/162, Ankara, 383-384.
- Sönmez, Ali (2014). “Osmanlı’da Bürokratik Tartışmalar ve Mali Sorunların Gölgesinde Çemberlitaş’ın Tamiri Meselesi”, Tarih Peşinde, 11, Konya, 1-26.
- Sönmez, Ali (2020). Yitik Miras Zeus Sunağı, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- Su, Kâmil (1965). Osman Hamdi Bey’e Kadar Türk Müzesi, İstanbul.
- Süreyya, Mehmed (1996). Sicill-i Osmani, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2, İstanbul.
- Şahin, Gürsoy (2007). “Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, 26/42, Ankara, 101-126.
- Tanyeli, Uğur (2004). “Düşlenmiş Rasyonalite Olarak Kent: Türkiye’de Planlama ve Çifte Bilinçlilik”, İlhan Tekeli İçin Armağan Yazılar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 505-537.
- Türkoğlu, Sabahattin (1992). Efes’in Öyküsü, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Türkseven, Hüseyin (2010). Osmanlı Devleti’nde Eski Eser Politikası ve Müze-i Hümayun’un Kuruluşu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Vahid (1330). Rehnümâ, Konstantiniye.
- Vahid (1326). “Osmanlı Müzesinin Sûret-i Tesisi”, Servet-i Fünûn, 984: 347-348.
- Yıldırım, Recep-Martal, Abdullah (2002). “Osmanlı Yönetiminin Arkeolojik Eserlere Bakış Açısı”, XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, 3/2, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1095-1102.